

Print: 2251-6123

Online: 2717-2686

Journal of Religious Thought

Original Research

shiraz university

Revisiting the Challenge of Empirical Sciences to Philosophy in Demonstrating the Soul's Immateriality

Mohsen Izadi¹ , Mohammad Shafiei²

¹ Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran. m.izadi@qom.ac.ir

² Ph.D. Student in Islamic Philosophy and Theology, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran (**Corresponding Author**). m.shafiei@stu.qom.ac.ir

Abstract

The incorporeality (or immateriality) of the soul is one of the most fundamental issues in Islamic philosophy, for which multiple proofs have been advanced. One such proof is the argument based on the stability of memory. According to its two formulations, memory images cannot be considered material because of their stability in essence or their representational consistency over several stages of recollection. Adopting an interdisciplinary approach and an analytical method, this paper re-examines both senses of stability in light of findings from neuroscience and cognitive psychology. The empirical findings, at both the neurological and psychological levels, present a dynamic and fluid picture of memory that poses a serious challenge to both senses of the stability of memory images. However, contrary to the conclusions of previous research, the paper shows that due to a fundamental methodological difference between philosophy (which relies on knowledge by presence) and empirical sciences (which rely on external observation), the empirical explanations offered cannot bring about any change in the philosophical conception of the stability of memories.

Keywords: Memory dynamics, Incorporeal soul, Perceptual forms, Neuroscience, Cognitive psychology, Cognitive sciences.

Received: 2026/05/25; Revision: 2026/08/01; Accepted: 2026/08/08; Published online: 2026/08/15

□ Izadi, M. & Shafiei, M. (2026). Revisiting the Challenge of Empirical Sciences to Philosophy in Demonstrating the Soul's Immateriality. *Journal of Religious Thought*, 26(2), 3-17.

<https://doi.org/10.22099/jrt.2026.56237.3415>

□ Copyright © The Author

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Introduction and Problem Statement

The immateriality of the soul is one of the most fundamental issues in Islamic philosophy, for which multiple proofs have been advanced. Muslim philosophers have sought to demonstrate the immateriality of perceptual forms—and consequently the soul—by relying on characteristics such as the subsistence and continuity of scientific forms as memories, their indivisibility, and their lack of temporal and spatial extension. Among these, the argument based on the "stability of memory images" plays a pivotal role and is presented in two formulations. In the first, the philosopher relies on knowledge by presence (*al-ʿilm al-ḥuḍūrī*) to affirm the personal self-identity of the memory image over time, meaning the recalled image is exactly the same as the original. In the second, the "functional and representational stability" of images is emphasized—namely, their ability to represent a single content across repeated recollections. In both cases, the persistence of a stable entity within a changing material substrate is deemed impossible, and such stability is regarded as evidence for immateriality.

In recent decades, neuroscience and cognitive psychology have painted a dynamic, fluid, and reconstructive picture of memory. Theories such as reconsolidation, reconstructive memory, and false memories appear to contradict the traditional view of memory as a static repository. The main research question is whether these empirical findings regarding the stability (or instability) of memories can undermine the minor premise of the philosophical argument. Answering this is important for evaluating a key proof for the immateriality of the soul and for providing a model for interdisciplinary comparison between empirical sciences and Islamic philosophy in philosophical psychology.

Methodology

This is a theoretical-qualitative study organized with an interdisciplinary approach and utilizing an analytical-critical method. Data collection was carried out through documentary-library research, drawing on primary texts of Islamic philosophy and reputable international research in neuroscience and cognitive psychology.

The data analysis method comprises three layers. First, logical reconstruction: formulating the two philosophical arguments as clear syllogisms to prevent misunderstanding. Second, intra-disciplinary analysis: providing an accurate and impartial report of empirical findings based solely on the criteria of those sciences, without imposing philosophical assumptions. Third, fundamental methodological judgment: comparing the epistemic validity of knowledge by presence (whose object is the memory image itself as a mental and qualitative existence) with knowledge derived from external observation in empirical sciences (whose object is neural and behavioral correlates). In this third layer, by distinguishing methodological levels and critically examining the dominant physicalist presuppositions in empirical sciences, the article—rather than directly applying the findings—investigates whether empirical data can enter the domain of philosophical knowledge by presence.

Discussion

Findings from neuroscience indicate that seemingly consolidated images become unstable upon retrieval and require reconsolidation for survival. In cognitive psychology, recollection is presented as an active, reconstructive act in which memories are reconstructed and even distorted based on mental schemas. These findings appear, at first glance, to conflict with both senses of memory stability.

However, closer examination reveals that these observations cannot refute the philosophical argument. The main reason is the fundamental methodological difference between the two domains. The philosopher relies on knowledge by presence and inner intuition—an immediate knowledge admitting no doubt—to prove the stability of memory images. In contrast, empirical sciences rely on external observation, quantitative tools, and induction to investigate neural and behavioral correlates. These two methods have different objects: one considers the memory image itself as a mental and qualitative existence; the other considers objective brain and behavioral changes.

Therefore, even if empirical sciences provide plausible material explanations for functional stability, they cannot alter the philosopher's knowledge by presence concerning the stability of the image itself or its representational constancy. At best, empirical evidence only demonstrates the possibility of an alternative material interpretation, but against immediate inner intuition it lacks epistemic authority.

Furthermore, due to their inductive and probabilistic nature, empirical sciences do not produce philosophical certainty, and their tools are not designed to judge immaterial entities.

Moreover, from a philosophical perspective, forgetting and recollection errors—emphasized by empirical sciences—do not constitute counterexamples to immateriality. The philosopher can interpret these phenomena as resulting from disruptions in the material "preparatory causes" (mu'iddāt) of the recollection process, without conceding any change or annihilation to the immaterial image itself. Thus, although empirical findings appear challenging, due to their inherent methodological limitations and the difference in the object of knowledge, they cannot undermine the minor premise of the two philosophical arguments.

Conclusion

Neuroscience and cognitive psychology cannot refute the philosophical argument for the immateriality of the soul based on the stability of memory images, because the argument relies on knowledge by presence—an immediate and certain form of knowledge that possesses epistemic immunity against the probabilistic and inductive findings of empirical sciences. The fundamental methodological difference between philosophy and empirical sciences is such that neurological and psychological evidence cannot cast doubt on the soul's inner intuition concerning the stability of memory images. The influence of material variables on recollection is interpreted within the framework of "preparatory causes" and material prerequisites of recollection, and this does not undermine the principle of immateriality and stability of the images themselves. The present research demonstrates that mere interdisciplinary inquiry, without attention to methodological and ontological distinctions, leads to hasty conclusions. It is suggested that in future research, empirical findings should be considered not as the final arbiter, but rather as an alternative possibility for reconsidering certain empirically inaccessible assumptions.

بازکاوی چالش علوم تجربی با فلسفه در اثبات تجرد نفس

محسن ایزدی^۱، محمد شفیعی^۲

^۱ دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.

m.izadi@qom.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری فلسفه و کلام اسلامی، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسؤول).

m.shafiei@stu.qom.ac.ir

چکیده

تجرد نفس از بنیادی‌ترین مسائل فلسفه اسلامی است که دلایل متعددی برای اثبات آن اقامه شده است. یکی از این دلایل، استدلال برپایه ثبات صور خاطرات است که مطابق دو تقریر آن، صور خاطرات به دلیل ثبات در ذات یا حکایتگری طی چند مرحله یادآوری، نمی‌توانند مادی تلقی شوند. مقاله حاضر با رویکردی میان‌رشته‌ای و به روش تحلیلی، هر دو معنای ثبات را در پرتو یافته‌های علوم اعصاب و روان‌شناسی شناختی بازخوانی می‌کند. یافته‌های علوم تجربی در دو سطح عصب‌شناسی و روان‌شناسی، تصویری پویا و سیال از حافظه ارائه می‌دهند که با هر دو معنا از ثبات صور خاطرات، چالش جدی دارد. با این حال، مقاله نشان می‌دهد که برخلاف جمع‌بندی پژوهش‌های پیشین، به دلیل تفاوت روشی بنیادین در دو استدلال محل بحث، میان فلسفه با اتکاء به علم حضوری و علوم تجربی با اتکاء به مشاهده بیرونی، تبیین‌های تجربی ارائه شده، نمی‌توانند در تلقی فلسفی از ثبات خاطرات، تغییری ایجاد کنند.

واژگان کلیدی: پویایی حافظه، نفس مجرد، صور ادراکی، علوم اعصاب، روان‌شناسی شناختی، علوم شناختی.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۰۴؛ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۱۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۵/۲۴

□ ایزدی، محسن؛ شفیعی، محمد (۱۴۰۵). بازکاوی چالش علوم تجربی با فلسفه در اثبات تجرد نفس. *اندیشه دینی*، ۲۶(۲)، ۳-۱۷.

doi <https://doi.org/10.22099/jrt.2026.56237.3415>

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

۱. مقدمه

پرسش از نفس و رابطه آن با بدن، از دیرپاترین و بنیادی‌ترین مسائل فلسفی است که از روزگار باستان تاکنون ذهن اندیشمندان را به خود مشغول داشته است (افلاطون، ۱۳۶۷ش، ج ۳، صص ۱۴۳۶-۱۴۳۷). از میان مباحث پیرامون نفس، بحث تجرد نفس در فلسفه اسلامی از آن‌رو اهمیت بنیادین دارد که تبیین‌کننده امکان ادراک کلیات و مفاهیم عقلی است (ابن‌سینا، ۱۳۸۳ش، ص ۳۹)، وحدت و بقای شخصیت انسان در طول زمان و با وجود تغییرات بدنی را توجیه می‌کند (فخررازی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، صص ۳۸۷-۳۸۸) و امکان حیات مستقل از بدن و بقای نفس پس از مرگ را نیز فراهم می‌آورد (ملاصدرا، بی‌تا، ص ۳۸۴). افزون‌براین، خودشناسی و معرفت نفس، به‌عنوان مقدمه خدشناسی و جهان‌شناسی تلقی می‌شود (رجبی، ۱۴۰۰ش، ص ۳).

یکی از دلایل فیلسوفان مسلمان برای اثبات تجرد نفس، استدلال برپایه «تجرد صور علمی» است که در حکمت متعالیه، تقویت و رایج گشته است. برای اثبات تجرد صور علمی، به قابلیت بقاء و استمرار آن‌ها در قالب صور خاطرات، غیرقابل انقسام بودن، زمان و مکان نداشتن و ملازمه تغییر با تعدد صور، استناد شده است (طباطبائی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۳۷؛ ۱۴۰۲ش، ج ۱، ص ۱۱۸). مقاله حاضر در پی آن است که استدلال فلسفی مبتنی بر ثبات صور خاطرات را براساس یافته‌های جدید علوم تجربی درباره فرایند یادآوری، مورد بازخوانی قرار دهد. این تحقیق در حیطه تحقیقات میان‌رشته‌ای طبقه‌بندی می‌شود و از رویکرد تحلیلی-انتقادی بهره می‌گیرد.

هرچند پژوهش‌های متعددی به مسئله تجرد نفس در فلسفه اسلامی پرداخته‌اند (ر.ک: نجاتی و اکبری، ۱۳۹۱ش؛ غلامی و خزاعی، ۱۳۹۸ش؛ وافی و شریعتمداری، ۱۴۰۲ش)، اما دو مقاله زیر با موضوع میان‌رشته‌ای تحقیق پیش‌رو نزدیک‌تر هستند: «بررسی عنصر ثبات در حافظه از دیدگاه حکمت متعالیه و عصب‌شناسی» (علمی‌سولا و همکاران، ۱۳۹۷ش) و «بررسی انتقادی تجرد حافظه در فلسفه صدرایی» (اسدی، ۱۴۰۱ش). با وجود اهمیت این دو مقاله، به‌عنوان نخستین تلاش‌ها برای ایجاد تعامل میان فلسفه صدرایی و علوم اعصاب در موضوع حافظه، تفاوت‌های بنیادینی با مقاله حاضر دارند.

در مقاله علمی‌سولا و همکاران، مباحث فلسفه و علوم اعصاب به‌شکل مستقل از یکدیگر بیان شده است که در نهایت، برخلاف تحقیق حاضر، نتیجه می‌گیرد که علوم اعصاب در برخی موارد، ثبات صور خاطرات را رد می‌کند و در سایر موارد، تبیین مادی معقولی برای ثبات، ارائه می‌دهد. بنابراین، تحقیق مورد بحث، کبرای استدلال فلسفی را نیز به چالش می‌کشد. همچنین به تقریری که در بخش پایانی مقاله خواهد آمد، در این تحقیق به‌قدر کافی به تفاوت روشی علوم تجربی با فلسفه و انحصار آن به احتمالات فیزیکیالیستی توجه نشده است. تمایز دیگر مقاله حاضر، توجه به دومعنای «ثبات»، به بیانی که در بخش اول خواهد آمد و همچنین بهره‌گیری از یافته‌های روان‌شناسی در کنار علوم اعصاب است.

در مقاله اسدی تفاوت‌های بیشتری آشکار می‌شود: اولاً موضوع مقاله، مطلق تجرد حافظه است و نگارنده، به بررسی همه دلایل تجرد نفس پرداخته است و فقط قسمت کمی از آن با مقاله حاضر همپوشانی دارد. ثانیاً نمی‌توان آن را تحقیقی میان‌رشته‌ای دانست؛ بلکه صرفاً مباحث درون مکتبی ارائه شده‌اند که در برخی موارد، نیم‌نگاهی اجمالی به نتایج علوم تجربی داشته است. ثالثاً تلقی حکمت متعالیه از ثبات صور خاطرات و تجرد حافظه را به چالش کشیده است.

شایان ذکر است که دانشمندان تجربی برخلاف فلاسفه مسلمان، معتقدند در فرایند به‌خاطر سپاری و یادآوری معلومات، به‌حسب خیالی، حسی یا عقلی بودن معلوم، تفاوت خاصی وجود ندارد (مطهری، ۱۳۷۶ش، ج ۶، صص ۱۱۱-۱۱۲). با توجه به اینکه در حکمت متعالیه همه ادراکات ذخیره‌شونده، مجرد تلقی می‌شوند، این تقسیم فلسفی، تفاوتی در جمع‌بندی مسئله تحقیق پیش‌رو ایجاد نمی‌کند. به همین جهت، در مباحث بعدی، تعبیر «صور خاطرات» به‌همان معنای اعم عرفی و تجربی به‌کار خواهد رفت.

پرسش اصلی تحقیق حاضر این است که آیا تحقیقات تجربی پیرامون ثبات خاطرات، می‌توانند تلقی فلسفی «ثبات صور خاطرات» را مخدوش سازند؟ در صورت مثبت بودن پاسخ و خدشه در صغرای استدلال بر تجرد، این استدلال فلسفی با مشکل روبه‌رو خواهد شد. برای پاسخ به پرسش محوری مقاله، نخست به تبیین ساختار منطقی استدلال فلاسفه حکمت متعالیه از ثبات صور خاطرات بر تجرد نفس می‌پردازیم تا معنای ثبات و نقش آن در استدلال فلسفی روشن شود. در گام دوم، مهم‌ترین یافته‌های علوم اعصاب درباره ثبات حافظه مرور می‌شود تا در نهایت، این تلقی فلسفی ضمن ملاحظه یافته‌های تجربی، مورد ارزیابی قرار گیرد.

۲. استدلال فلسفی بر تجرد صور خاطرات از طریق ثبات آن‌ها

فلاسفه حکمت متعالیه در مسئله تجرد صور خاطرات از طریق ثبات آن‌ها، به دو شکل استدلال کرده‌اند که در قالب دو قیاس منطقی، تقریر

خواهند شد.

۲-۱. استدلال براساس ثبات حکایتگری صور خاطرات

برخی از فلاسفه حکمت متعالیه، تصریح می‌کنند که ثبات کارکردی حافظه با مادی بودن آن قابل جمع نیست:

«ما گاهی چیزی را درک می‌کنیم و پس از گذشتن سالیان دراز، آن را به‌خاطر می‌آوریم. حال اگر فرض شود که ادراک گذشته، اثر مادی خاصی در یکی از اندام‌های بدن بوده است، باید پس از گذشت ده‌ها سال محو و دگرگون شده باشد. مخصوصاً باتوجه به اینکه همه سلول‌های بدن در طول چند سال تغییر می‌یابد و حتی اگر سلول‌هایی زنده مانده باشند در اثر سوخت و ساز و جذب مواد غذایی جدید، عوض شده‌اند. پس چگونه می‌توانیم همان صورت را عیناً به یاد آوریم یا صورت جدید را با آن مقایسه کنیم و مشابهت آن‌ها را دریابیم؟» (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ش، ج ۲، ص ۲۶۴؛ نیز ر.ک: طباطبائی، ۱۴۰۲ ش، ج ۱، صص ۱۰۷ و ۱۱۳).

صورت‌بندی استدلال در قالب قیاس استثنائی از این قرار است:

مقدمه اول: اگر صور خاطرات، مادی و منطبع در بدن باشد، آنگاه با تغییر سلول‌ها و اجزای بدن، باید صور خاطرات نیز محو و دگرگون شوند.

مقدمه دوم: لیکن صور خاطرات محو و دگرگون نمی‌شوند (و ما پس از ده‌ها سال همان صورت را عیناً به یاد می‌آوریم).

نتیجه: ادراک، مادی و منطبع در بدن نیست، بلکه مجرد است.

توضیح مقدمه اول: از دیدگاه حکمت متعالیه، تفاوت اساسی موجود مجرد و مادی در تغییر موجود مادی و ثبات موجود مجرد دانسته می‌شود. به‌ویژه وقتی که علوم تجربی معاصر اثبات می‌کند که تمام سلول‌های مغز به‌مثابه محل ذخیره خاطرات در تبیین مادی، طی ده‌ها سال، چندبار از بین می‌روند و با سلول‌های جدید جایگزین می‌شوند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ش، ج ۲، ص ۲۶۴؛ طباطبائی، ۱۴۰۲ ش، ج ۱، صص ۱۰۷ و ۱۱۳).

۲-۲. استدلال براساس علم حضوری به ثبات نفس صور خاطرات

صورت‌بندی استدلال در قالب قیاس اقتراعی از این قرار است:

صغری: ما در درون خود، صور خاطرات فراوانی می‌یابیم که در طول زمان، گاه برای چندین دهه، ثابت و دست‌نخورده باقی می‌مانند و اصطلاحاً دفعی البقاء هستند. صورت یادآوری‌شده، عین همان اولی است، نه تولید جدید و فعل جدید. طبق این نظر، عین صور اولیه حفظ می‌شوند و یادآوری، یعنی توجه و روی آوردن به همان صور اولیه (طباطبائی، ۱۴۱۶ ق، ص ۲۴۷؛ ۱۴۰۱ ش، ج ۱، صص ۱۱۲-۱۱۳؛ اسدی، ۱۴۰۱ ش، ص ۱۹).

کبری: هر امر مادی، ذاتاً سیال و متغیر است و هیچ امر مادی را نمی‌توان یافت که در عین مادی‌بودن، در یک حالت و با یک خصوصیت ثابت باقی بماند. این سیالیت ذاتی ماده که در حکمت متعالیه با حرکت جوهری تبیین می‌شود، شامل تمام شئون مادی از جمله مغز می‌گردد. بنابراین، صور خاطرات، مادی نیستند و مغز به‌عنوان امری مادی و متغیر، نمی‌تواند محلی برای صور ثابت خاطرات، در نظر گرفته شود.

نتیجه: صور خاطرات، مجرد و غیرمادی هستند (طباطبائی، ۱۴۱۶ ق، ص ۲۳۷).

برای درک تفاوت این دو استدلال، لازم است به تفاوت مقصود آن‌ها از «ثبات» توجه شود. در استدلال اول، ثبات در حکایتگری صور مورد توجه قرار گرفته و از این طریق به اثبات تجرد آن‌ها پرداخته شده است. از نگاه برخی فلاسفه، ثبات در حکایت با مادیت حافظه قابل جمع نیست و این ثبات در حکایتگری، با علم حضوری و وجدان درونی به این حکایتگری ثابت طی دهه‌ها، اثبات می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ ش، ج ۲، ص ۲۶۴؛ طباطبائی، ۱۴۰۲ ش، ج ۱، صص ۱۰۷ و ۱۱۳). البته لازمه این دیدگاه نیز ثبات نفس این صور، فارغ از حکایتگری آن‌هاست؛ امری که در استدلال دوم به‌صورت مستقیم مورد توجه بود و به‌عنوان صغرای استدلال استفاده شد.

در مقابل، در استدلال دوم بر وجدان حضوری بقای نفس صور تاکید می‌شود. بدین معنا که ما با درون‌نگری و تأمل در صور خاطرات، درمی‌یابیم که این صور طی ده‌ها سال باقی و ثابت هستند. ثبات در این استدلال به‌معنای «این‌همانی شخصی خود صورت خاطره»، طی چندین مرتبه یادآوری در طول زمان است، نه اینکه مثلاً چند صورت متباین همگی بر یک امر خارجی دلالت کنند (طباطبائی، ۱۴۱۶ ق، صص ۲۳۷؛ ۱۴۰۲ ش، ج ۱، صص ۱۱۱-۱۱۲). از دیدگاه طرفداران حکمت متعالیه، به‌خاطر سپاری یک صورت، آن صورت عیناً در ذهن ذخیره می‌شود و یادآوری به‌معنای توجه به همان صورت واحد است. ایشان در مورد تغییر خاطرات معتقدند که علم تغییر پیدا نمی‌کند؛ بلکه علم به تغییر ایجاد می‌شود. صورت قبلی از بین نمی‌رود و فقط صورت جدیدی در کنار آن اضافه می‌شود (طباطبائی، ۱۴۱۶ ق، ص ۲۴۷؛ فیاضی، ۱۳۶۲ ش، جلسه ۸۴؛ اسدی، ۱۴۰۱ ش، ص ۱۲).

حاصل آنکه در هر دو استدلال، مُدرک ثبات، علم حضوری است و تفاوت این دو استدلال در متعلق این علم است. متعلق علم در استدلال اول، بقاء و ثبات این صور در حکایتگری و بازنمایی از واقع است و در استدلال دوم، نفس صور خاطرات است. همانند اینکه یک بار حیثیت حکایتگری و بازنمایی یک عکس چاپ شده از چهره یک شخص یا یک منظره، مورد توجه قرار گیرد و بار دیگر، نفس موجودیت آن عکس کاغذی لحاظ شود.

۳. دیدگاه علوم تجربی درباره ثبات صور خاطرات

آنچه تجرد صور خاطرات را قوام می‌بخشد، ثبات حکایتگری آن در چندبار یادآوری و یا عینیت و بقای وجودی نفس آن خاطره است. با مطالعه یافته‌های علوم اعصاب و روان‌شناسی، روشن می‌شود که نظریات متعددی با هر دو نوع تلقی از ثبات صور خاطرات مغایرت دارند. علوم تجربی در دو سطح عصب‌شناسی و روان‌شناسی، تصویری پیچیده و پویا از حافظه ترسیم کرده‌اند که با تلقی سنتی از آن، به مثابه «مخزنی ایستا» تفاوت بنیادین دارد. در سطح عصب‌شناسی، نظریه «بازتثبیت»^۱ نشان می‌دهد برخلاف دیدگاه کلاسیک که حافظه را پس از تثبیت اولیه^۲، پایدار و تغییرناپذیر می‌انگاشت، صور به ظاهر تثبیت شده در هر بار یادآوری، وارد مرحله‌ای از ناپایداری می‌شوند و برای بقاء، نیازمند فرایند جدیدی به نام «بازتثبیت» هستند. این ناپایداری موقت، پنجره‌ای از آسیب‌پذیری ایجاد می‌کند که طی آن، حافظه می‌تواند تغییر کند، تقویت یا تضعیف گردد یا اطلاعات جدیدی به آن افزوده شود (Nader, Schafe, & LeDoux, 2000, p. 722).

برخی پژوهش‌ها، تصویربرداری تشدید مغناطیسی طیف‌نگاری^۳ مکانیسم عصبی این پدیده را آشکار ساخته‌اند. بلافاصله پس از یادآوری حافظه، نسبت غلظت انتقال‌دهنده‌های عصبی تحریکی (گلوتامات) به مهاری (گابا) در نواحی مربوطه افزایش می‌یابد که نشان‌دهنده ورود به مرحله‌ای از انعطاف‌پذیری و ناپایداری است. این نسبت پس از تکمیل فرایند بازتثبیت (حدود ۵/۳ ساعت) به سطح پایه بازمی‌گردد (Bang & colleagues, 2018, pp. 507-518).

در سطح روان‌شناسی شناختی، نظریه «حافظه بازسازنده»^۴ نشان داده است که یادآوری صرفاً بازتولید منفعلانه اطلاعات نیست، بلکه کنشی فعال و بازسازنده است. افراد هنگام یادآوری، براساس «طرح‌واره‌ها»^۵ یا ساختارهای ذهنی خود، خاطرات را بازسازی می‌کنند و شکاف‌های حافظه را با استنباط‌هایی مبتنی بر دانش پیشین، انتظارات و بافت فرهنگی خویش پر می‌نمایند. در این زمینه، آزمایش مشهور «جنگ ارواح» نشان داد که خاطرات نه به صورت عینی، بلکه در تعامل با معنا و طرح‌واره‌های ذهنی بازآفرینی می‌شوند.

در این آزمایش، از شرکت‌کنندگان خواسته شد تا یک داستان عامیانه سرخ‌پوستی به نام «جنگ ارواح» را بخوانند. سپس از شرکت‌کنندگان خواسته شد داستان را پس از فواصل زمانی طولانی و به دفعات متعدد به یاد آورند. این مطالعه نشان داد که هرچه فاصله بین خواندن داستان و به یادآوری آن طولانی‌تر می‌شود، شرکت‌کنندگان دقت کمتری داشته و بخش زیادی از اطلاعات داستان را فراموش می‌کنند. مهم‌تر اینکه هرگاه عناصر داستان در طرح‌واره شتونده جای نمی‌گرفت؛ مانند جزئیات ماورایی داستان، آن عناصر از بازگویی حذف می‌شدند یا به شکل‌های آشناتری تبدیل می‌گردیدند. گزارش هر شرکت‌کننده از داستان، بازتاب فرهنگ خود او بود. به طور مثال، مطابق با فرهنگ انگلیسی افراد مورد آزمایش، نمونه‌ای از این پدیده را می‌توان در این مشاهده کرد که برخی از شرکت‌کنندگان «قایق‌های پارویی»^۶ داستان را به صورت «قایق‌های موتوری»^۷ به یاد می‌آوردند (Bartlett, 1932, pp. 304-308).

بعدها تحقیقات درباره «خاطرات کاذب»^۸، این نظریه را تایید و تکمیل کرد. این تحقیقات برای اولین بار، به طور سیستماتیک نشان داد که چگونه سؤال‌های جهت‌دار می‌توانند خاطره افراد از یک رویداد، مانند تصادف را به طور بنیادین تغییر دهند. تغییر یک فعل در سؤال؛ مانند «برخورد کرد» در مقابل «کوبید»، باعث می‌شد شرکت‌کنندگان سرعت خودروها را متفاوت تخمین بزنند. براساس تحقیقات روان‌شناسی، با ارائه اطلاعات نادرست پس از رویداد، می‌توان محتوای خاطرات را تغییر داد و حتی خاطراتی کاملاً کاذب با وضوح کامل در افراد ایجاد کرد.

1. Reconsolidation.
2. Consolidation.
3. MRS.
4. Reconstructive Memory.
5. Schemas.
6. Canoes.
7. Boats.
8. False Memories.

پدیده «اثر اطلاعات نادرست»^۹، گواه آن است که حافظه نه یک فیلم ضبط شده، بلکه موجودیتی سیال و تأثیرپذیر است (Loftus & Palmer, 1974, pp.585-589).

پژوهش‌های مختلف پیرامون پارادایم ¹⁰DRM نیز بیان می‌کنند که خاطرات کاذب می‌توانند به سرعت و حتی در عرض چند ثانیه پس از ارائه محرک اولیه، شکل بگیرند. براساس نتایج این تحقیقات، ارائه فهرستی از کلمات مرتبط؛ مانند تخت، استراحت، بیدار، باعث می‌شود افراد با اطمینان بالا، کلمه طعمه‌ای که ارائه نشده، مانند خواب را به یاد بیاورند. این یافته، وجود حافظه آبرمنا^{۱۱} را اثبات کرد؛ جایی که مفهوم کلی (نه جزئیات دقیق) را به خاطر می‌سپاریم (Flegal, Atkins & Reuter-Lorenz, 2010, pp. 1331-1338).

فارغ از سیال یا ثابت بودن ماهیت حافظه، خطای یادآوری در روان‌شناسی شناختی و عصب شناختی امری مورد تسالم است. دانیل شکتر، استاد پیشین گروه روان‌شناسی دانشگاه هاروارد و یکی از پژوهشگران برجسته حافظه، تصریح می‌کند که نارسایی‌های حافظه را می‌توان به هفت خطای بنیادین یا به اصطلاح او «هفت گناه حافظه»^{۱۲} تقسیم کرد. این هفت گناه عبارت‌اند از: زوال، بی‌توجهی، انسداد، نسبت‌دهی اشتباه، تلقین‌پذیری، سوگیری و دوام (Schacter, 2022, p. 37).

۴. صغرای دو استدلال فلسفی از دیدگاه علوم تجربی

پس از بیان دیدگاه علوم تجربی، برای پیوند این دیدگاه به مسئله مورد بحث فلسفی، لازم است بررسی شود که صغرای دو استدلال پیش گفته، از منظر علوم تجربی چگونه ارزیابی می‌شود؟ صغرای استدلال اول عبارت بود از ثبات کارکردی و جنبه حکایتگری صور خاطرات. به این معنا که در یادآوری‌های پیاپی در زمان‌های مختلف، از محتوای واحدی حکایت می‌شود. این درحالی است که صغرای استدلال دوم، ثبات نفس موجودیت صور دانسته می‌شد، فارغ از جنبه حکایتگری آن‌ها (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۶۴؛ طباطبائی، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۱۰۷؛ ۱۴۱۶، ص ۲۴۷).

به‌طور خلاصه می‌توان گفت از منظر دانشمندان تجربی، آنچه فلاسفه حکمت متعالیه به‌عنوان ثبات کارکردی یا ذاتی صور خاطرات پذیرفته‌اند، حداقل در کلیت خود صحیح نیست و گاهی صرفاً یک «توهم تداوم» ناشی از شباهت بازنمایی‌های متوالی، این گونه به‌نظر می‌رسد. در بخش پیشین معلوم شد که بسیاری از دانشمندان تجربی باور دارند که خاطره، به‌جای آنکه نگاره‌ای محفوظ و ثابت در مخزنی ایستا باشد، فرایندی پویا، بازسازنده، سیال و در معرض تغییر و تحریف مداوم قلمداد می‌شود (Nader, Schafe & LeDoux, 2000, p. 722; egal, Atkins & Reuter-Lorenz, 2010, pp. 1331-1338). نسبت به صغرای استدلال اول، تجدیدپذیری و نایستایی صور خاطرات یک پرسش بنیادین پدید می‌آورد: اگر اجزای مادی مغز، از نورون‌ها و سیناپس‌ها گرفته تا مولکول‌های درون سلولی، دائماً در حال تغییر، فرسایش و تعویض هستند، چگونه است که برخی خاطرات تا پایان عمر به‌هنگام یادآوری، همان محتوای پیشین را بازنمایی می‌کنند؟ با پذیرش تغییرات دائمی در سطح خرد (سلول‌ها، سیناپس‌ها و مولکول‌ها) از یک سو و مشاهده بقای کارکردی خاطرات از سوی دیگر، چه تبیینی می‌توان برای این «ثبات در عین تغییر» ارائه داد؟ آیا این پدیده را می‌توان بدون توسل به ذهن مجرد و صرفاً با مکانیسم‌های مادی تبیین کرد؟

پاسخ علوم شناختی به این پرسش، مبتنی بر تمایز میان «اجزاء» و «ساختار» است. گرچه اجزای تشکیل‌دهنده مغز دائماً در حال تغییرند، اما «الگوی ارتباطی» میان آن‌ها که حامل اطلاعات است، می‌تواند پایدار بماند. اطلاعات نه در یک سلول منفرد، بلکه در الگوی فعالیت جمعی نورون‌ها رمزگذاری می‌شود. بنابراین، تغییر تدریجی در اعضای این جمع، لزوماً به‌معنای از دست رفتن اطلاعات نیست. مفهوم «پلاستیسیته سیناپسی» نشان می‌دهد که تغییر در سطح خرد، نه تنها مانع ثبات کارکردی نیست، بلکه شرط لازم برای آن است. سیناپس‌ها با تقویت یا تضعیف ارتباطات خود در پاسخ به تحریکات، امکان ذخیره‌سازی اطلاعات را فراهم می‌کنند (ر.ک: قدیری و همکاران، ۱۳۹۳، صص ۸۱-۸۸) و (Ryan & colleagues, 2021, pp. 215-225).

به بیان دیگر، آنچه حفظ می‌شود، «صورت» و ساختار است، نه اجزای مادی. مشابه استعاره هراکلیتوس که در یک رودخانه، قطرات آب دائماً در حال تعویض هستند، اما الگوی صدق رودخانه و جریان آب در این هیئت خاص، همچنان باقی است. این پرسش که: «چگونه با فرسایش و تعویض اجزای تشکیل‌دهنده مغز، خاطرات تغییر نمی‌کنند؟»، مانند این است که پرسیده شود: «اگر از یک سو همواره بخشی از

9. Misinformation Effect.

10. Deese-Roediger-McDermott.

11. gist memory.

سلول‌های صورت انسان در حال تغییر و تعویض هستند و از سوی دیگر، جسم انسانی دچار حرکت بدون توقف جوهری است، چگونه چهره او در دو آن، یکسان شناسایی می‌شود؟»

از دیدگاه علوم تجربی، آنچه که تشابه را می‌فهمد، خود عمل به یاد آوردن است، نه چیزی جدای از آن. مغز طوری ساخته شده است که وقتی می‌خواهد چیزی را به یاد بیاورد، همان مسیر شبکه عصبی را می‌پیماید که قبلاً ساخته بود و تصویر جدیدی مشابه تصویر پیشین می‌آفریند. مغز در اینجا دو کار جداگانه انجام نمی‌دهد که هم صورت را بسازد و هم قضاوت کند که آیا این صورت همان صورت قبلی است یا خیر؛ بلکه نفس عمل ساختن تصویر بر اساس الگوی عصبی موجود، همان تشخیص شباهت است. حال به لحاظ تشخیص مشابهت، با نگاه ساجکتیو و از نظر خود مغز به مثابه شناختگر، تصویر جدید حکایتگری مشابهی با تصویر پیشین دارد. اما از نگاه سوم شخص درباره تطابق حقیقی دو صورت، مغز در تطبیق دقیق این‌همانی، بسیار به جهل مرکب و خطا دچار است؛ چه اینکه مسیر عصبی دست نخورده باقی نمی‌ماند و به هر حال، بخشی از تصویر توسط مغز تکمیل می‌شود؛ نه اینکه مانند مراجعه به یک عکس چاپ شده، کل تصویر پیش از یادآوری نزد مغز حاضر باشد (ر.ک: قدیری و همکاران، ۱۳۹۳، صص ۸۱-۸۸) و (Ryan & colleagues, 2021, pp. 215-225).

نسبت به صغرای استدلال دوم، علوم تجربی از یک سو بیان می‌کنند که در هربار یادآوری، صورت جدیدی بر پایه شبکه عصبی پیشین تکرار می‌شود و از سوی دیگر، این فرایند را پویا، بازسازنده و متغییر در نظر می‌گیرند. مثلاً نظریه بازتثبیت مدعی است که صور به ظاهر تثبیت شده، در هربار یادآوری، ناپایدار و بازنویسی می‌شوند (Bang & colleagues, 2018, pp. 507-518). یافته‌های روان‌شناسی حکایت از آن داشتند که خاطرات در فرایند یادآوری، بازسازی می‌گردند و حتی می‌توانند دستخوش تحریف یا جعل شوند (Bartlett, 1932, pp. 304-308; Loftus & Palmer, 1974, pp. 585-589).

۵. بررسی فلسفی دیدگاه علوم تجربی نسبت به صغرای دو استدلال

در این بخش از تحقیق، پس از بررسی نگاه‌های ماده‌انگارانه به نفس و صور خاطرات به شکل مبنایی، صغرای این دو استدلال ضمن توجه به نقدهای علوم تجربی، با عینک فلسفی و به شکل بنائی بازخوانی می‌شود و پاسخ به این سؤال محوری مقاله است که آیا آن گونه که پژوهش‌های پیشین مدعی بودند، لازم است با تکیه بر یافته‌های تجربی، از تصدیق صغرای این دو استدلال دست کشید؟

۵-۱. چالش‌های مبنایی نگاه‌های ماده‌انگارانه به نفس و صور خاطرات

در نقد پوزیتیویسم و فیزیکیالیسم حداکثری، به صورت کلی و به کارگیری آن در نفس‌شناسی به طور خاص، مطالب بسیاری گفته شده است. ماده‌انگاری حداکثری در باب نفس و صور ادراکی، گرچه در علوم تجربی رایج به عنوان یک پیش فرض روش‌شناختی مسلم تلقی می‌شود؛ اما در فضای فلسفه ذهن غرب با نقدهای بنیادین درون‌گفتمانی مواجه شده است. در تحقیق حاضر، برای اینکه آشکار شود مسئله ناکارآمدی مادی‌گرایی حداکثری در تبیین حافظه، منحصر به سنت فلسفه اسلامی نیست، در ادامه به دو مورد از نقدهای مطرح شده در فضای فلسفه ذهن غربی اشاره می‌کنیم.

یکی از چالش‌های انحصار به ماده‌انگاری در مطالعه ادراک، غفلت از نفس تجربه‌ای است که بر عامل شناسا^{۱۳} پدیدار می‌شود. به عنوان نمونه وقتی یک ساینتیست در آزمایشگاه به مطالعه شادی می‌پردازد، ترشح هورمون‌های خاصی را مشاهده می‌کند. این در حالی است که آنچه به مثابه تجربه شادی بر عامل شناسا پدیدار می‌شود، کیفیت نفسانی خاصی است و اگر سروتونین، دوپامین و اندورفین در شلنگ‌های آزمایشگاهی جریان یابند، کسی محل آزمایش را شاد تلقی نمی‌کند. در موضوع ادراک، مقاله مشهور «خفاش بودن چه حسی دارد؟»، نشان داد که هرگونه تبیین عصب‌شناختی از فرایندهای ادراکی، همواره به سبب ماهیت ساجکتیو و کیفی تجربه، از قلمرو روش‌های عینی علوم تجربی بیرون می‌ماند و حقایق مربوط به حالات آگاهانه، از جمله صور خاطرات، ذاتاً ذهنی هستند (Nagel, 1974, pp. 435-437).

در این مقاله، استعاره خفاش‌ها برای روشن شدن تمایز بین مفاهیم ذهنی و عینی استفاده شده است. از آنجایی که خفاش‌ها از پستانداران هستند، فرض بر این است که آن‌ها تجربه آگاهانه دارند. از سوی دیگر، خفاش‌ها از یک دستگاه حسی بیولوژیکی بسیار تکامل یافته و فعال استفاده می‌کنند که به طور قابل‌وجهی با بسیاری از موجودات دیگر متفاوت است. در حالی که می‌توان تصور کرد که پرواز کردن، حرکت با سونار، آویزان کردن وارونه و خوردن حشرات مانند خفاش چگونه خواهد بود؛ اما این با پدیدار تجربه خود خفاش یکسان نیست (Nagel, 1974, pp. 435-450).

از همین منظر، برخی با تفکیک مشهور میان «مسائل آسان» (تبیین کارکردهای عصبی) و «مسئله دشوار» (تبیین چگونگی پدیدارشدن آگاهی)، استدلال می‌کنند که داده‌های علوم اعصاب، هرچند هم‌بسته‌های مادی حافظه را نشان می‌دهند، اما هیچ‌گاه نمی‌توانند جانشین تبیینی متافیزیکی درباره نحوه وجود خود صور ادراکی شوند (Chalmers, 1995, pp. 200-203). به عبارتی، تقلیل معنا و حکایت‌گری خاطره به «تغییرات انتقال‌دهنده‌های عصبی»، خلط دو ساحت هستی‌شناختی متفاوت به‌شمار می‌رود.

افزون بر این، به‌طور کلی یکی از مشکلات اساسی علوم تجربی معاصر، تقلیل‌گرایی در استنتاج و انحصار جمع‌بندی شواهد به تبیین‌های پوزیتیویستی غیرمتافیزیکی است. به این معنا که علوم تجربی برمبنای استقرای پوزیتیویستی و حصر در تجربه‌گرایی استنتاج می‌کنند. در مرحله جمع‌بندی و گزینش بهترین تبیین از میان احتمالات، اساساً احتمال و گزینه غیرتجربی مطرح نیست تا احتمالات فراتجربی این شانس را پیدا کنند که به‌عنوان بهترین تبیین از شواهد تجربی برگزیده شوند. این درحالی است که به‌لحاظ منطقی، حتی اگر شواهد مورد بررسی صرفاً تجربی باشند، لازم است احتمال نتیجه‌گیری و تبیین غیرتجربی نیز به‌عنوان رقیب تبیین‌های تجربی مورد لحاظ قرار گیرد (Kukla, 2001, P. 21). بنابراین، در فضای دانش تجربی امروزی، نمی‌توان از جمع‌بندی تجربی برای رد احتمالات متافیزیکی بهره برد.

در محل بحث این پژوهش، احتمال ثبات تجردی حافظه، جزو احتمالات مورد بررسی عصب‌شناسان و روان‌شناسان تجربی نبوده است تا تجرد حافظه در ارزیابی شواهد مختلف، نفی یا اثبات شده باشد. این درحالی است که ثبوتاً می‌توان صور یادآوری شده را مجرد و بدون تغییر دانست و شواهد تجربی را صرفاً مُعدّات یادآوری (مقدمات مادی بازآوری خاطرات در عالم مجردات) در نظر گرفت. این احتمالی است که طرفداران حکمت متعالیه قابل اثبات دانسته‌اند.

۵-۲. بررسی صغرای استدلال اول

تحقیقات تجربی، به‌ویژه در ناحیه فراموشی و اختلالات مغزی، باعث شد برخی گمان برند که استدلال فلسفی در ناحیه صغری با چالش مواجه است (علمی‌سولا و همکاران، ۱۳۹۷ ش، ص ۱۲۹؛ اسدی، ۱۴۰۱ ش، صص ۲۳-۲۲). اشکال به گزاره فلسفی «ثبات کارکردی حافظه»، براساس نتایج تجربی، از چندجهت مخدوش است:

اول، عدم ملاحظه قدر متیقن از ثبات حافظه: برخی دانسته‌ها، از هر سه‌سنخ حسی، خیالی و عقلی، همواره نزد عده‌ای، بدون تغییر باقی می‌مانند. مانند: «مجموع زوایای مثلث مساوی است با ۱۸۰ درجه»، برای کسانی که دچار زوال عقل و ترومای مغزی و مانند آن نشوند. همین موجب جزئیة برای استدلال فلسفی بر تجرد این معلومات ثابت و سپس تجرد نفس کافی است. باین حال، برای اثبات تجرد مطلق معلومات، می‌توان این گزاره را ضمیمه کرد که به علم حضوری می‌یابیم که ذات معلومات فراموش شده، کاملاً همسان با معلومات فراموش نشده است. در نتیجه، تفکیک در معلومات به‌جهت مادی و مجرد بودن، وجهی ندارد. مطلق معلومات مجرد هستند و عدم توانایی ما در به‌یادآوری برخی از این معلومات، ناشی از اموری و رای مادیت ذات آن‌ها، همچون اختلال در مُعدّات مادی اتفاق می‌افتد.

فلاسفه حکمت متعالیه، توجه داشته‌اند که برخی دانسته‌ها دچار تحریف یا فراموشی می‌شوند. درعین حال، ایشان معتقدند کلیه صور خاطرات، اعم از آنچه فراموش می‌شود، مجرد و در نتیجه باقی هستند. این مدعا را می‌توان با ضمیمه دو مقدمه صورت‌بندی کرد: مقدمه اول: همه خاطرات، اعم از آنچه دچار فراموشی می‌شود و آنچه تا زمان مرگ به‌درستی به‌خاطر می‌آید، از یک سنخ هستند؛ نه اینکه برخی مجرد و برخی مادی باشند. خود این یکدستی، با علم حضوری و درون‌بینی، قابل اثبات است؛ دو صورت خاطره که یکی بعداً فراموش می‌شود و دیگری فراموش نمی‌شود، هویت متفاوتی ندارند.

مقدمه دوم: خاطراتی که به فراموشی مبتلا نمی‌شوند، ثابت و بدون تغییر بوده و مجرد به‌شمار می‌روند.

نتیجه: همه خاطرات، حتی خاطرات فراموش شده، مجرد و ثابت هستند.

فلاسفه برمبنای همین تجرد، فراموشی و خطا در بازخوانی خاطرات را ناشی از زوال یا تغییر نفس صورت یک خاطره، تفسیر نمی‌کنند؛ بلکه آن را به خدشه در مقدمات مادی فرایند یادآوری نسبت می‌دهند. به عبارتی، نسیان و خطا، نه در ساحت نگهداری خاطرات مجرد، بلکه در مقدمات اعدادی مادی یادآوری محقق می‌شود. شهید مطهری در این خصوص معتقد است:

«هرچند حافظه، غیر مادی است؛ یعنی صور ادراکی در ما وراء ماده نگهداری می‌شود؛ ولی تذکر و یادآوری که عبارت است از حاضر ساختن صور ادراکی در صفحه آشکار ذهن، یک نوع «فعل» است و در فلسفه ثابت شده است که روح در فعل و کار خود احتیاج به ماده دارد و ماده را به‌عنوان «آلت فعل» استخدام می‌کند. علی‌هذا فراموشی‌ها چه آن‌هایی که به‌واسطه طول مدت در حال عادی پیدا می‌شود و چه آن‌هایی که به‌واسطه اختلالات مغزی حاصل می‌شود، نه از این جهت است که خاطرات ذهنی به‌کلی معدوم شده است، بلکه تنها از این جهت است که قدرت یادآوری روح برای احضار آن‌ها در سطح ذهن به‌واسطه فقدان «آلت فعل» از بین رفته است» (مطهری، ۱۳۷۶ ش، ج ۶، ص ۱۳۵).

بنابراین، علم حضوری نه با یادآوری محتوای خاطرات فراموش شده، بلکه با شهود نفس به سنخ واحد همه صور علمی و همچنین به نیازمندی یادآوری به مقدمات مادی، مسئله فراموشی و خطا در یادآوری را بدون آنکه به نابودی خاطرات یا تغییر در آنها بینجامد، تبیین می‌کند. بدین ترتیب، فراموشی و خطا در یادآوری، نقض بر تجرد صور خاطرات نیستند؛ بلکه به دلیل وابستگی فعل یادآوری به شرایط مادی، اتفاق می‌افتند.

دوم، توجه ناکافی به تفاوت موضوعی و روشی فلسفه و علوم تجربی نسبت به صغرای استدلال مورد بحث: حافظه در علوم اعصاب و روان‌شناسی، با مشاهده تجربی مغز و عملکردهای آن بررسی می‌شود. درحالی‌که ثبات کارکردی حافظه در فلسفه، با علم حضوری و وجدان درونی آن اثبات می‌گردد. یک انسان سالم طی ده‌ها سال، بدون کوچکترین تغییر، تصدیق درونی می‌کند که «افلاطون، استاد ارسطو بوده است». برخلاف آنچه برخی اظهار داشته‌اند (علمی‌سولا و همکاران، ۱۳۹۷ش، ص ۱۲۹)، ثبات فلسفی صور خاطرات بدون استفاده از مقدمات تجربی احراز می‌شود و بررسی مغز در آزمایشگاه نمی‌تواند تغییری در وجدان حضوری درون‌نگرانه ایجاد کند.

عده‌ای در تطبیق نتایج فلسفه و علوم تجربی هوشمندانه‌تر عمل کرده، در تلاش بوده‌اند تا به مدد علوم تجربی، به تبیینی مادی درباره حافظه دست یابند که ثبوتاً محال نباشد. خاصیت چنین تصویر ثبوتی آن است که بتواند به‌عنوان رقیب مطرح شود تا دلایل فلسفی را از ضرورت و قطعیت ساقط کند. چه‌اینکه صحت یک استدلال فلسفی، منوط به برهانی و یقینی بودن آن است و یقین، به‌معنای طرد یقینی همه احتمالات رقیب است. در نتیجه، وجود یک تبیین مادی برای ثبات حافظه، استدلال فلسفی مورد بحث را از قطعیت تنزل می‌دهد و ابطال می‌سازد، هرچند ضد آن را هم استنتاج نخواهد کرد (اسدی، ۱۴۰۱ش، ص ۱۵). در همین راستا، در محل بحث می‌توان گفت تبیین‌های تجربی می‌توانند دست‌کم «امکان» عدم ثبات کارکردی حافظه را معقول سازند.

در پاسخ باید گفت که علم حضوری، یعنی اینکه نفس با واقعیت خود، واقعیت معلوم را می‌یابد (مطهری، ۱۳۷۶ش، ج ۶ ص ۲۸۳). در نتیجه با وجود علم حضوری، اساساً تردید و احتمال دیگری باقی نمی‌ماند. به‌عنوان مثال گزاره «من نیستم»، فی‌حدنفسه و صرف‌نظر از علم حضوری، محتمل به‌شمار می‌رود. اما با وجود علم حضوری و بالاترین سطح از تصدیق به خلاف این گزاره، این فرض به‌کلی غیرمحتمل خواهد بود. از این‌روست که احتمال فی‌حدنفسه «من نیستم»، باعث نشده است فلاسفه مسلمان در صدق گزاره حضوری «من هستم»، تردید روا دارند و آن را غیریقینی برشمارند.

ازسوی دیگر، برای پیوند میان دانش‌های تجربی و فلسفه، توجه به این نکته ضروری به‌نظر می‌رسد که علوم تجربی به‌خودی‌خود نمی‌توانند درباره موجودات غیرمادی، مانند نفس مجرد، حکم ایجابی یا سلبی صادر کنند؛ چراکه روش‌ها، ابزارها، نظریه‌ها و حتی فرضیات این علوم صرفاً در افق ماده و مادیات تعریف شده‌اند. از این‌رو، اگر علوم اعصاب مدعی شود که «حافظه کاملاً مادی است»، این مدعا به‌معنای نفی تجرد، فراتر از قلمرو این دانش و ورود به متافیزیک تلقی می‌شود. در نتیجه، انتظار دوری نهایی مستقیم این دانش درباره تجرد یا عدم تجرد نفس، بدون توجه به مبانی فلسفی، انتظاری نابجا خواهد بود. علاوه بر اینکه علوم تجربی یقین‌آور نیستند و تنها از باب بهترین تبیین، شواهد مادی را جمع‌بندی می‌کنند.

سوم، ناتوانی تئوری مادیت حافظه در تبیین قوه تشخیص «این‌همانی»، طی دوبار یادآوری: برخی فلاسفه، در مقام اثبات ملازمه ثبات کارکردی حافظه با عدم مادیت آن، احتمال «وراثت اجزای مادی جدید از اجزای پیشین» را مطرح کرده و در پاسخ چنین بیان می‌کنند: «ممکن است گفته شود که هر سلول یا هر جزء مادی جدید، آثار جزء سابق را به‌ارث می‌برد و در خودش حفظ می‌کند؛ ولی حتی در چنین فرضی نیز این سؤال وجود دارد که کدام قوه، وحدت یا تشابه صورت سابق و لاحق را درک می‌کند. روشن است که بدون این مقایسه و درک یادآوری و بازشناسی صورت نمی‌گیرد» (مصباح یزدی، ۱۳۹۰ش، ج ۲، ص ۲۶۴).

به‌نظر می‌رسد تبیین‌های مادی نقل شده از علوم تجربی را می‌توان نوعی وراثت اجزای مادی توصیف کرد. حتی در صورت متفاوت بودن این تبیین‌ها با «وراثت اجزای مادی»، پاسخ فلسفی که برای احتمال وراثت اجزای جایگزین داده شده است، همچنین می‌تواند برای تبیین علوم تجربی درباره وجه جمع بین مادیت و ثبات کارکردی حافظه تکرار شود: «کدام قوه، وحدت یا تشابه صورت سابق و لاحق را درک می‌کند؟». توضیح آنکه بدون یک قوه مقایسه‌گر، بازشناسی هرگز محقق نمی‌شود. ازسویی، مقایسه نیازمند یک «جایگاه واحد» برای حضور هم‌زمان دو تصویر است. مغز مادی نمی‌تواند متکفل این مقایسه و بازشناسی فرض شود؛ زیرا مغز، یک هویت ثابت ناظر نیست؛ بلکه تنها زنجیره‌ای از حالات متوالی است.

۵-۳. بررسی صغرای استدلال دوم

فلاسفه حکمت متعالیه برخلاف نظر دانشمندان تجربی، با اتکاء به علم حضوری، قائل به عینیت و بقای ذات صور خاطرات هستند. به‌باور

ایشان، ذات یک صورت حصولی در یادآوری دوم، همانی است که در یادآوری اول احضار می‌شد و در هر مرتبه یادآوری، صورت جدیدی تولید نمی‌شود (طباطبائی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۴۷؛ ۱۴۰۱ش، ج ۱، صص ۱۱۲-۱۱۳). برخلاف ثبات کارکردی، پژوهشی یافت نشد که دیدگاه متفاوت علوم تجربی را زمینه‌ساز تردید در ثبات ذاتی صور خاطرات دانسته باشد. در دو مقاله پیش‌گفته، علمی‌سولا، در افق استدلال اول حرکت می‌کند و مقاله اسدی، بدون توجه به تبیین‌های تجربی، به نقد درون‌دانشی قول عینیت می‌پردازد. توضیح و بررسی این نقد، مجال دیگری می‌طلبد.

اشاره شد که از ردّ تجربی یک نظریه، نمی‌توان اشتباه بودن فلسفی آن را نتیجه گرفت. با این مقدمه، باید گفت در تحقیقات روان‌شناسی، موردی یافت نشد که تعدد صور ذهنی را نتیجه‌گیری کرده باشد. هرچند، برخی نظریات بر تغییرپذیری یادآوری تاکید دارند؛ اما نکته اینجاست که منظور از تغییر در این نظریات، صرفاً تفاوت در حکایتگری است و صحبتی از تعدد یا وحدت ذات صورت خاطره در میان نیست. درخصوص یافته‌های علوم اعصاب پیرامون تجدد صورت خاطره در هر بار یادآوری و نسبت آن با مدعای فلسفی مورد بحث، باید گفت وجدان حضوری درونی انسان، فراتر از تغییرات سطح مغز، در ساحت ذهن مجرد تعریف می‌شود. این درحالی است که ابزار و موضوع دانش تجربی علوم اعصاب، برای چنین ساحتی طراحی نشده است.

همچنین، ملاحظه شواهد و نتایج علوم تجربی از یک‌جهت می‌توانست در صغرای استدلال فلسفی پیشین بر تجرد صور خاطرات، تأثیرگذار تلقی شود. توضیح آنکه دلیل فیلسوف برای ثبات و بقای صور خاطرات، علم حضوری و وجدان درونی او بود (طباطبائی، ۱۴۱۶ق، ص ۲۳۷؛ ۱۴۰۲ش، ج ۱، صص ۱۱۱-۱۱۲). این وجدان از طریق درون‌بینی تصدیق‌پذیر یا قابل تردید است. در نتیجه، نوع فعالیت مغز و شواهد مطرح در روان‌شناسی شناختی، تنها در صورتی مقابل این استدلال قرار می‌گیرند که موجب تجدیدنظر و اقرار به جهل مرکب در این ادراک درونی شوند.

فلاسفه معاصر حکمت متعالیه، ضمن آگاهی از برخی تحقیقات تجربی نوین درباره فرایند یادآوری، معتقدند با درون‌نگری موشکافانه می‌توان دریافت که صور خاطرات، ثابت و باقی است و در چندین بار یادآوری یک پدیده، همواره ذات یک تصویر به ذهن احضار می‌گردد. تا اینجا، نظریه مادیت صور خاطرات، به لحاظ سلبی به بحث گذاشته شد. به لحاظ اثباتی، جایگاه امور مادی در فرایند حفظ و بازخوانی صور خاطرات، اشاره شد که فلاسفه، متغیرهای مادی را در زمره «معدّات» مادی برای به‌خاطر سپاری و یادآوری فرامادی طبقه‌بندی می‌کنند. وجه معدّ دانستن امور مادی آن است که پس از اثبات قطعی «ثبات» و بالتبع، «تجرد» صور خاطرات در کنار برخی پیش‌فرض‌های دیگر، مانند نیاز نفس در افعال خود به ماده، منطقی است که فیلسوف این ثبات و تجرد را پیش‌فرض دانسته‌های بعدی قرار دهد (مطهری، ۱۳۷۶ش، ج ۶، ص ۱۳۵). در این فضا، وقتی مشاهدات تجربی ظنی پیرامون تأثیر امور مادی بر فرایند یادآوری ارائه می‌شود، این مشاهدات صلاحیت نخواهند داشت تا در پیش‌فرض قطعی فلسفی تغییر ایجاد کنند و باتوجه به تأثیر آن‌ها در یادآوری، این تأثیر ناظر به معدّات مادی یادآوری تفسیر می‌شوند. از نگاه فیلسوف، فعل و انفعالات شیمیایی-فیزیکی مغز، همان نیست که به‌عنوان صورت خاطره بر مشاهده‌گر پدیدار می‌شود، هرچند مقدمه‌ای لازم برای تحقق آن باشد.

۶. نتیجه

استدلال بر تجرد نفس از رهگذر ثبات صور خاطرات، با تکیه بر علم حضوری، به ثبات در حکایت و یا «این‌همانی شخصی» صورت ذهنی خاطرات، در طول زمان شکل گرفته است تا در گام بعدی، با ضمیمه امتناع بقای امر ثابت در بستر شیء مادی سیال، تجرد نفس را استنتاج کند. مقاله حاضر با اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای و با تفکیک سطوح روش‌شناختی فلسفه و علوم تجربی، به بازخوانی انتقادی دو تقریر این استدلال، در پرتو دستاوردهای نوین علوم اعصاب و روان‌شناسی شناختی پرداخته است.

در نگاه اول، تصویر ترسیم‌شده از ثبات خاطرات در پارادایم علوم تجربی معاصر، با مفروضات بنیادین حکمت متعالیه، هم‌خوانی ندارد. در سطح عصب‌شناسی، پدیده‌ای همچون «بازتثبیت حافظه»، دلالت بر آن دارد که خاطره به هنگام یادآوری، موجودیتی ناپایدار، سیال و نیازمند بازنویسی مجدد در مدارهای عصبی است. در سطح روان‌شناسی نیز نظریه «حافظه بازسازنده» و پژوهش‌های مربوط به «خاطرات کاذب» و «اثر اطلاعات نادرست»، با این باور شهودی که حافظه، تنها بازآوری یک نگاره ثابت و دست‌نخورده از مخزن مجرد است، هم‌خوانی ندارد. نکته محوری در تحلیل این پژوهش آن است که از منظر فلسفی، هر دو معنا از ثبات خاطرات با علم حضوری اثبات‌پذیر هستند. علم حضوری فی‌الجملة به نفع ثبات رأی می‌دهد و همین مقدار برای استدلال‌های فلسفی مربوطه کافی است. البته انکار نمی‌شود که صرف‌نظر از علم حضوری، ثبوتاً می‌توان این ادراک ثبات را ناشی از نوعی توهم تداوم صور، در نتیجه تشابه محتوایی بازنمایی‌های متوالی یا عملکرد

یکپارچه‌سازی طرح‌واره‌های ذهنی تفسیر کرد. با این حال، وقتی قاضی، علم حضوری باشد، احتمال رقیب فی‌نفسه هرچند قابل تصور است، اما در مقام اثبات و یقین‌آوری، چنین احتمالی اعتبار ندارد و نمی‌تواند علم حضوری را مخدوش سازد. در نتیجه، شواهد تجربی به‌دلیل محدودیت‌های ذاتی نمی‌توانند ثبات و تجرد نفس را رد کنند. البته تأثیرات آن‌ها در فرایند یادآوری، در سطح مُعدّات تعریف می‌شود. پیشنهاد می‌شود در تحقیقات آتی ضمن توجه به تفاوت روشی بنیادین فلسفه با علم تجربی، به تطبیق یافته‌های عصب‌شناسی و روان‌شناسی با مباحث مبتنی بر علم حضوری در نفس‌شناسی فلسفه، پرداخته شود. این روش، بالقوه می‌تواند برای یکی از دوسوی تطبیق، یعنی انتقال ایده‌های فلسفی برای تبیین شواهد مادی و نیز توجه به تبیین‌های مادی، به‌مثابه رقیب احتمالی استدلال‌های فلسفی، مفید واقع شود.

یادداشت‌ها

نویسندگان هیچ‌گونه تعارض منافی گزارش نکرده‌اند.

منابع

- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۳۸۳ش). *رساله نفس*. (مقدمه و تصحیح: موسی عمید). همدان: دانشگاه بوعلی سینا.
- اسدی، مهدی (۱۴۰۱ش). بررسی انتقادی تجرد حافظه در فلسفه صدرایی. *حکمت معاصر*، ۱۳(۲)، ۳۳-۱.
- <https://doi.org/10.30465/cw.2023.42535.1931>
- افلاطون (۱۳۶۷ش). *دوره کامل آثار افلاطون*، چاپ دوم. (ترجمه: محمدحسن لطفی). تهران: انتشارات خوارزمی.
- رجبی، ابودر (۱۳۹۲ش). تحلیل تطبیقی نقش خودشناسی در معرفت به خدا از دیدگاه ملاصدرا و ابن عربی. *انسان پژوهی دینی*، ۱۰(۳۰)، ۸۹-۱۱۳.
- علمی سولا، محمدکاظم و همکاران (۱۳۹۷ش). بررسی عنصر ثبات در حافظه از دیدگاه حکمت متعالیه و عصب شناسی. *حکمت معاصر*، ۹(۲۵)، ۲۹-۵۰.
- <https://doi.org/10.30465/cw.2018.3413>
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملاصدرا) (بی تا). *المبدأ و المعاد*. بی جا: بی نا.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۰۲ش). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*، چاپ سی و چهارم. تهران: انتشارات صدرا.
- طباطبائی، سید محمدحسین (۱۴۱۶ق). *نهایه الحکمه*. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- غلامی، طیب؛ خزاعی، زهرا (۱۳۹۸ش). نقش معرفت شناختی حافظه. *ذهن*، ۲۰(۷۸)، ۱۲۵-۱۵۶.
- فخررازی، محمد بن عمر (۱۴۱۰ق). *المباحث المشرقیه فی علم الالهیات والطبیعیات*. بیروت: محمد معتمد بالله بغدادی.
- فیاضی، غلامرضا (۱۳۶۲ش). *دروس بدایه الحکمه*، جلسه ۸۴. مندرج در:
- https://eshia.ir/fegh/archive/text/favazi/bedayeh/62/084?utm_source=chatgpt.com /
- قدیری، طاهره و همکاران (۱۳۹۳ش). مسیرهای سلولی و مولکولی یادگیری و حافظه. *علوم اعصاب شفای خاتم*، ۲(۳)، ۸۱-۸۸.
- <http://dx.doi.org/10.18869/acadpub.shefa.2.2.81>
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۶ش). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، چاپ هفتم. تهران: انتشارات صدرا.
- نجاتی، محمد؛ اکبری، مهدی (۱۳۹۱ش). تبیین وجودی و معرفتی قوه حافظه در فلسفه اسلامی. *معرفت فلسفی*، ۱۰(۱)، ۶۷-۸۰.
- وافی، مرتضی؛ شریعتمداری، حمیدرضا (۱۴۰۲ش). بررسی قوه حافظه از دیدگاه ارسطو و ابن سینا. *فلسفه معاصر*، ۱(۲)، ۸۱-۱۰۲.
- <https://doi.org/10.22034/jpr.2022.308803.1048>

References

- Asadi, M. (2022). A Critical Study of the Immateriality of Memory in Sadrian Philosophy. *Contemporary Wisdom*, 13(2), 1-33. [In Persian]. <https://doi.org/10.30465/cw.2023.42535.1931>
- Bang, J. W., & Co. (2018). Consolidation and reconsolidation share behavioural and neurochemical mechanisms. *Nature Human Behaviour*, 2(7), 507-513. <https://doi.org/10.1038/s41562-018-0366-8>
- Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge: The University press.
- Chalmers, D. J. (1995). Facing up to the Problem of Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 2(3), 200-219. <https://doi.org/10.7551/mitpress/6860.003.0003>
- Elmi-ye Sola, M. K., & Co. (2018). An Investigation of the Element of Stability in Memory from the Perspective of Transcendent Philosophy and Neuroscience. *Contemporary Wisdom*, 9(25), 29-50. [In Persian] <https://doi.org/10.30465/cw.2018.3413>
- Fakhr al-Razi, M. b. U. (1990). *al-Mabāheṭ al-Mašreqīya fī 'Elm al-Elāhīyāt va al-Ṭabī'īyāt*. Beirut: Muhammad Mu'tasim Billah al-Baghdadi. [In Arabic]
- Fayyazi, Gh. (1983). *Dars-e Bidayat al-Hikmah*, N. 84. Retrieved from: https://eshia.ir/fegh/archive/text/favazi/bedayeh/62/084?utm_source=chatgpt.com / [In Persian]
- Flegel, K. E., Atkins, A. S., & Reuter-Lorenz, P. A. (2010). False memories seconds later: The rapid and compelling onset of illusory recognition. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 36(5), 1331-1338. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0019903>
- Gholami, T., & Khaza'i, Z. (2019). The Epistemological Role of Memory. *Mind*, 20(78), 125-156. [In Persian]
- Ibn Sina, H. A. (2004). *Resāle-ye Nafs*. (M. Amid, Ed. & Intro.). Hamedan: Bu-Ali Sina University. [In Persian]
- Kukla, A. (2001). Theoreticity, Underdetermination, and the Disregard for Bizarre Scientific Hypotheses. *Philosophy of Science*, 68(1), 21-35. <https://doi.org/10.1086/392864>

- Loftus, E. F., & Palmer, J. C. (1974). Reconstruction of automobile destruction: An example of the interaction between language and memory. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 13(5), 585-589. [https://doi.org/10.1016/S0022-5371\(74\)80011-3](https://doi.org/10.1016/S0022-5371(74)80011-3)
- Motahhari, M. (1997). *Majmū'e-ye Āsār-e Ostād-e Šahīd-e Moṭahharī*, 7th ed. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
- Nader, K., Schafe, G. E., & LeDoux, J. E. (2000). Fear memories require protein synthesis in the amygdala for reconsolidation after retrieval. *Nature*, 406(6797), 722-726. <https://doi.org/10.1038/35021052>
- Nagel, T. (1974). What Is It Like to Be a Bat? *The Philosophical Review*, 83(4), 435-450. <https://doi.org/10.2307/2183914>
- Nejati, M., & Akbari, M. (2012). Existential and Epistemological Explanation of the Faculty of Memory in Islamic Philosophy. *Philosophical Knowledge*, 10(1), 67-80. [In Persian]
- Plato. (1988). *Dore-ye Kāmel-e Āsār-e Aflāṭūn*, 2nd ed. (M. H. Lotfī, Trans.). Tehran: Kharazmi Publications. [In Persian]
- Qadiri, T., & Co. (2014). Cellular and Molecular Pathways of Learning and Memory. *Shafa Khatam Neurosciences*, 10(1), 67-80. [In Persian]
- Rajabi, A. (2014). A Comparative Analysis of the Role of Self-Knowledge in the Knowledge of God from the Perspective of Mulla Sadra and Ibn Arabi. *Religious Anthropology*, 10(30), 89-113. [In Persian]
- Ryan, T. J., & Co. (2021). Engram cell connectivity: an evolving substrate for information storage. *Current Opinion in Neurobiology*, 67, 215-225. <https://doi.org/10.1016/j.conb.2021.01.006>
- Sadr al-Din Shirazi, M. I. (Mulla Sadra) (N. D.). *al-Mabda' wa al-Ma'ad*. N. P. [In Arabic]
- Schacter, D. L. (2022). The seven sins of memory: An update. *Memory*, 30(1), 37-42. https://doi.org/10.1080/09658211.2021.1873391?utm_source=chatgpt.com
- Tabataba'i, S. M. H. (1995). *Nehāyat al-Hekma*. Qom: Islamic Publishing Institution. [In Arabic]
- Tabataba'i, S. M. H. (2023). *Oṣūl-e Falsafe va Raveš-e Re'ālism*, 34th ed. Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
- Vafi, M., & Shariatmadari, H. R. (2023). Examining the Power of Memory from the Points of View of Aristotle and Ibn Sina. *Contemporary Philosophy*, 1(2), 81-102. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/jpr.2022.308803.1084>